



JUOZAS SKIRIUS

JAV LIETUVIŲ
tautininkų
VEIKLA

1940–1949 metais:

*nuo susiskaldymo
iki vienybės*

MONOGRAFIJA



JUOZAS SKIRIUS

JAV LIETUVIŲ
tautininkų
VEIKLA

1940–1949 metais:
*nuo susiskaldymo
iki vienybės*



VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ IŠEIVIJOS INSTITUTAS

VILNIUS, 2025

Bibliografinė informacija
pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų
informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

*Monografija apsvastyta ir rekomenduota leidybai
Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos instituto tarybos posėdyje
2025 m. kovo 7 d. (protokolas Nr. 2025-1)*

KNYGOS LEIDIMĄ PARĖMĖ

Los Andželo *Lietuvių Tautiniai Namai*
(įsteigti Amerikos lietuvių tautinės sąjungos narių)

RECENZENTAI:

prof. Egidijus Aleksandravičius – *Vytauto Didžiojo universitetas*
dr. Ingrida Jakubavičienė – *Istorinė Prezidentūra, Kaunas*
dr. Robertas Vitas – *Lituanistikos tyrimų centras, Lemont (JAV)*
ir *Association for the Advancement of Baltic Studies*

© Juozas Skirius, 2025
© Viršelis, Ernestas Vinickas, 2025
© Leidykla VAGA, 2025

ISBN 978-5-415-02861-0

Turinys

<i>Pratarmė</i>	11
<i>Įvadas</i>	15

I. JAV lietuvių „vidurio srovės“ telkimas 1940–1943 metais

1. JAV LIETUVIŲ TAUTININKŲ VIENIJIMOSI BANDYMAI 1940–1941 METAIS	27
1.1. <i>Vidurio srovės</i> padėtis 1940 metais	27
1.2. <i>Vidurio srovės</i> seimas Filadelfijoje ir tarpusavio santykiai	31
1.3. Tautininkų pasitraukimas iš <i>Lietuvai gelbėti tarybos</i>	36
2. LIETUVAI VADUOTI SĄJUNGOS ĮKŪRIMAS 1941 M.	39
2.1. JAV lietuvių tautinės srovės suvažiavimo 1941 m. vasarą priežastys	39
2.2. Tautininkų veikėjų konferencija Tabor Farmoje. Bendro fondo steigimas	45
2.3. Naujos tautininkų politinės organizacijos įkūrimas	50
2.4. <i>Lietuvai vaduoti sąjungos Statutas</i> ir kiti sprendimai	54
3. LIETUVAI VADUOTI SĄJUNGOS VEIKIMAS 1941–1943 M.	58
3.1. Organizacijos stiprinimas	58
3.1.1. LVS organizacijos struktūros stiprinimas. Nauji sprendimai po konferencijos	58
3.1.2. LVS antinacinė pozicija	63
3.1.3. Tarp LVS organizacijos narių kylantys prieštaravimai	66
3.1.4. LVS antrasis suvažiavimas – konferencija Pitsburge. Svarbiausios veiklos gairės	70
3.1.5. LVS trečiasis suvažiavimas-konferencija Klivlande. Organizacijos stiprinimas	75

3.2. Pirmųjų LVS skyrių įkūrimas ir veikla	80
3.3. Knygos <i>Timeless Lithuania</i> ir kitų leidinių leidyba	86
3.3.1. Owen'o J. C. Norem'o knygos pasirinkimas ir A. Smetonos vaidmuo 1942 m.	86
3.3.2. Knygos leidybos apmokėjimo problemos sprendimas	93
3.3.3. Knygos sklaida 1944 metais	99
4. TAUTININKŲ PERSITVARKYMAI IR VEIKLA NIUJORKE	103
4.1. <i>Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungos</i> pirmasis metinis susirinkimas ir nutarimai	103
4.2. Pasiruošimas <i>Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungos</i> pertvarkymui ir A. Smetonos kvietimas	109
4.3. <i>Lietuvių amerikiečių tautininkų centro</i> sudarymas	113
4.4. Konferencijos vertinimai	118
5. ORGANIZACIJA AMERICAN FRIENDS OF LITHUANIA	121
5.1. Mintis kurti naują Lietuvos draugų organizaciją 1940–1941 metais	122
5.2. Organizacijos <i>Lietuvos draugai Amerikoje</i> įkūrimas ir veikla	127
5.3. <i>American Friends of Lithuania</i> – JAV lietuvių tautininkų organizacija	129
6. LIETUVIŲ TAUTINIO ŠALPOS FONDO VEIKLA IR BENDROJO AMERIKOS LIETUVIŲ FONDO ĮKŪRIMAS	132
6.1. Fondo reorganizavimas	132
6.2. JAV lietuvių tautininkų planas įtraukti A. Smetoną į savo politinę veiklą	137
6.3. Pirmasis A. Smetonos maršruto po JAV lietuvių kolonijas etapas	140
6.4. Antrasis maršruto etapas ir Lietuvos nepriklausomybės šventimas Baltimorėje	142
6.5. Naujas A. Smetonos maršrutas 1942 m. pabaigoje	146
6.6. A. Smetonos vizitų reikšmė ir jam oponuojančių pozicija	148
6.7. Šalpos klausimas JAV lietuvių konferencijoje Pitsburge 1943 m. rugsėjo 2–3 d.	150
6.8. ALT ir tautininkų atstovų derybos 1943 m. rugsėjo–lapkričio mėnesiais	153
6.9. BALF įkūrimas	159

II. JAV lietuvių tautininkų veiklos kulminacija 1944–1945 metais

1. AMERIKOS LIETUVIŲ SEIMAS NIUJORKE 1944.02.04–05	165
1.1. JAV lietuvių bendro Seimo ir vieno Centro įkūrimo klausimas 1941–1943 m. Sandariečių pozicijos kaita	165
1.2. JAV lietuvių tautininkų veikla 1943 m. rudenį ir jų seimo idėjos atsiradimas	171
1.3. ALT vadovybės reakcija į tautininkų rengiamą Seimą	175
1.4. Lietuvos atstovų JAV pozicija	181
1.5. Seimo eiga ir nutarimai	183
2. AMERIKOS LIETUVIŲ MISIJOS ĮKŪRIMAS IR REIKŠMĖ	191
2.1. JAV lietuvių tautininkų veikla 1944 m. vasarą ir rudenį	191
2.2. JAV lietuvių tautininkų siūlymai ALT'ai bendrinti veiklą. 1944 m. antra pusė	196
2.3. LVS skyriai, jų veikimas	202
2.4. Tautininkų pasirengimas antrajam JAV lietuvių seimui	207
2.5. <i>Amerikos lietuvių misija</i> . Kas tai?	213
3. PIRMOJI TAUTININKŲ MISIJA VAŠINGTONE	218
3.1. Tautininkų atstovų susitikimai su JAV politikais – įžanga į Misijos parengimą	218
3.2. Kovo 23–24 d. ALM suvažiavimas Vašingtone. Pirma diena	223
3.3. ALM suvažiavimas Vašingtone. Antra diena	229
3.4. Organizacijos <i>Amerikos lietuvių misija</i> įkūrimas. ALM Valdybos naktinis posėdis	231
3.5. Reakcija į ALM veikimą Vašingtone	234
4. JAV LIETUVIŲ VEIKLA SAN FRANSISKO KONFERENCIJOJE	236
4.1. JAV lietuvių organizacijų pasiruošimas konferencijai	236
4.2. ALT pasirengimas siųsti savo delegatus į San Fransiską	241
4.3. Lietuvos diplomatų JAV pozicija ir bandymai subendrinti delegacijų darbą	247
4.4. JAV lietuvių tautininkų bandymai palaikyti vieningą delegaciją	249
4.5. <i>Amerikos lietuvių tarybos</i> delegatų veikla San Fransiske	251
4.6. JAV lietuvių tautininkų delegacijos veikla San Fransiske	257
4.7. Trumpas JAV lietuvių delegacijų San Fransiske vertinimas	267

5. ANTROJI MISIJA VAŠINGTONĖ 1945 M. PABAIGOJE	269
5.1. <i>Lietuvai vaduoti sąjungos</i> 5-ojo seimo nutarimai	269
5.2. Kodėl tautininkams prisireikė antrosios Misijos į Vašingtoną?	271
5.3. Tautininkų nuostatos bendro JAV lietuvių organizacijų veikimo klausimu	273
5.4. Antrosios misijos į Vašingtoną rengimas	278
5.5. Lietuvos atstovų tarpininkavimas tarp LVS ir ALT vadovybių	287
5.6. Rezoliucijos JAV Kongrese ir Senate. Antrosios Misijos pravedimas Vašingtonė	290

III. Kelias į vienybę. 1946–1949 metai

1. 1946–1947 METŲ TAUTININKŲ VEIKLOS KRIZĖ	297
1.1. Willis'o-Kelly'io rezoliucijų likimas ir vienybės klausimas	297
1.2. ALTC suvažiavimas Niujorke ir ALM vaidmens stiprinimas	304
1.3. ALM posėdis. Tarp LVS ir ALM iškilusių nesutarimų sprendimas	309
1.4. LVS VI seimas Detroite ir tautininkų vienybės klausimas	312
1.5. LVS skyriai 1946–1949 metais ir jų veikla	316
1.6. Lietuvių dėmesys JAV respublikonų ir demokratų partijoms	322
1.7. ALT delegacijos vizitas pas JAV prezidentą Harry'į S. Truman'ą ir tautininkų reakcija	325
1.8. Nesutarimai LVS vadovybėje	328
2. PARAMA LIETUVIŲ PABĖGĖLIAMS EUROPOJE IR LIETUVOS KLAUSIMAS 1946–1948 M.	332
2.1. Tautininkų pastangos užtarti lietuvių pabėgėlius Europoje 1946 m.	333
2.2. Tautininkų įkurtas <i>Lietuvių pabėgėlių komitetas</i>	336
2.3. Bandymai dar kartą kelti Lietuvos nepriklausomybės klausimą 1947 metais	343
2.4. Pijaus J. Žiūrio veikla Komisijoje, sprendžiant pabėgėlių išsileidimą į JAV 1947 m.	345
2.5. Tautininkai ir lietuvių pabėgėlių klausimas 1947 m. antroje pusėje	347
2.6. Tautininkų veikla BALF'e ir tautininkų parama lietuvių pabėgėliams 1947–1948 metais	352
3. TAUTININKŲ GRĮŽIMO Į AMERIKOS LIETUVIŲ TARYBĄ IDĖJOS ĮGYVENDINIMAS	357
3.1. JAV lietuvių tautininkų nuosaikesnis požiūris į ALT 1947 metais	357

3.2. Slaptasis ALT ir JAV lietuvių tautininkų vadovų susitikimas Niujorke 1947 m.	364
3.3. JAV lietuvių tautininkų uždelstas pasiruošimas sugrįžimui į ALT 1948 metais	366
3.4. Tautininkų dalyvavimas ALT metiniame suvažiavime 1948 metais	374
4. AMERIKOS LIETUVIŲ TAUTINĖS SĄJUNGOS SUKŪRIMAS 1948–1949 M.	377
4.1. JAV lietuvių tautininkų idėjos įkurti vieningą organizaciją realizavimas	377
4.2. Pasiruošimas reorganizuoti tautinę srovę į vieną organizaciją	380
4.3. JAV lietuvių Tautinės srovės Seimas ir jo eiga	387
4.4. <i>Amerikos lietuvių tautinės sąjungos</i> Statutas	393
4.5. Tautininkų organizacijų praktinis persitvarkymas į ALTS	395
<i>Išvados</i>	399
<i>Summary</i>	416
<i>Santrumpos</i>	424
<i>Šaltinių ir literatūros sąrašas</i>	426
<i>Asmenvardžių rodyklė</i>	432

Pratarmė

1998 metų vasarą, pirmos mokslinės stažuotės *Lituanistikos tyrimo ir studijų centre* (toliau – LTSC) Čikagoje metu, centro vadovo prof. dr. Jono Račkausko iniciatyva kartu ėmėme rengti mokslo leidinį, skirtą artėjančiam organizacijos *Amerikos lietuvių taryba*¹ (toliau – ALT) 60-mečiui. Iešodamas šiam leidiniui medžiagos LTSC bibliotekos periodikos rinkiniuose bei *Pasaulio lietuvių archyve*, atsitiktinai suradau įdomų dokumentą – 1947 metų lapkričio 7 dienos JAV lietuvių tautininkų organizacijų atstovų ir ALT vadovų susitikimo Niujorke protokolą². Dokumentą parodžiau prof. dr. J. Račkauskui, kuris perskaitęs pasakė, kad jo kopiją perduos JAV lietuvių tautininkams. Vieną dieną jis mane pasikvietė į savo kabinetą ir supažindino su JAV lietuvių tautininkų vienu iš vadovu ir buvusiu ALT vicepirminku Petru Bučiu (Buchas)³. Išklauseęs apie mūsų planuojamą bendrą darbą, Petras Bučas pritarė ir sakė, kad tai prasminga. Pastebėjau, kad jis rankose laiko mano surasto dokumento kopiją. Prof. dr. J. Račkauskui baigus kalbėti, P. Bučas atsisuko į mane, padėkojo už surastą dokumentą ir pasakė, kad istorikai yra užmiršę labai svarbią JAV lietuvių grupę – tautininkus. Primindamas kiekvieno nuopelnus, jis išvardino pagrindinius tautininkų veikėjus: Antaną Olį, Kazį Karpių, Antaną Vanagaitį, Pijų J. Žiūrį. Minėjo ir kitus, sakė, kad jie atliko didelius darbus Lietuvai, bet yra nepelnytai užmiršti.

¹ Skirius, Juozas; Račkauskas, Jonas. *Amerikos lietuvių tarybos kūrimosi 1939–1941 metais atspindžiai dokumentuose ir spaudoje*. Chicago: LTSC, 1998, 178 p.

² Skirius, Juozas. JAV lietuvių grupių vieningos politinės veiklos pradžia 1947 metais. *Istorija*, 2023, t. 129, nr. 1, p. 117–135.

³ Bučas Petras (Bučinskas, Buchas). *Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai: biografijų žinynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, t. 1, p. 167.

P. Bučas paragino mane susidomėti tautininkų veikla. Aš tuo metu turėjau suplanuotų tiriamųjų darbų ir kitų veiklų ir todėl negalėjau tuojau priimti jo pasiūlymo. Bet pažadėjau, kad, kai atsiras daugiau laiko ir bus palankesnės sąlygos, būtinai JAV lietuvių tautininkų darbais pasidomėsiu.

Savo pažado neužmiršau, nors gana ilgai neturėjau galimybės rimčiau atsidėti JAV lietuvių tautininkų veiklos tyrimams. Tyrinėdamas ALT susidarymo istoriją ir jos veikimą Antrojo pasaulinio karo bei pokario metais, neišvengiamai surasdavau ir JAV lietuvių tautininkų dokumentų bei jų veiklos aprašytų epizodų. Ir taip po truputį kaupėsi ne tik medžiaga, bet ir stiprėjo įsitikinimas, jog ši išeivijos grupė, jos darbai turi būti tiriami ir nušviesti, norint aiškiau suprasti JAV lietuvių nuopelnus keliant Lietuvos bylą. Būtinai pažymėti, kad tarp kitų ideologinių organizacijų JAV lietuvių tautininkų grupė buvo pati mažiausia. Remdamasis išeivijos spauda ir jos skaitytojų skaičiumi, išeivijos istorijos entuziastas Donatas Januta iš San Fransisko yra paskaičiavęs, kad JAV lietuviai iki Antrojo pasaulinio karo pagal politinę veiklą buvo pasiskirstę maždaug taip: katalikai – 45 proc., komunistai – 25 proc., socialistai – 20 proc. ir tautininkai – 10 proc.⁴ Nepaisant menko procento, tautininkai išsiskyrė savo veiklumu ir atkaklumu. Tai, daugiausia, pirmųjų lietuvių emigrantų (grynorių) vaikai, mokslus baigę JAV universitetuose, puikiai kalbantys anglų ir lietuvių kalbomis, turintys ryšių JAV visuomenės ir politikų sluoksniuose, užauginti šeimose patriotine dvasia su įdiegta meile tėvų gimtinei Lietuvai. Šie faktai mane dar labiau paskatino domėtis jų veikla. Supratau, kad tai yra svarbus mūsų palikimas ir pavyzdys dabartinei JAV lietuvių generacijai.

Galutinai apsisprendžiau imtis JAV lietuvių tautininkų temos dėl trijų priežasčių: pirma, darbas prie šios temos sutapo su mano 2020 metais prasidėjusiu darbu Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos institute. Antra, 1940–1949 metų laikotarpis tautininkų veikloje yra bene pats kontrastiškiausias, labai įdomus ir iš esmės netirtas. Ir trečia, kad Klaipėdos universiteto bibliotekoje netikėtai suradau naujų dokumentų. Prieš keletą dešimtmečių ši biblioteka, kaip dovaną, gavo bibliofilo, kolekcininko dr. Kazio Pemkaus iš Čikagos sukaupą gausų istorinių dokumentų archyvą⁵. Darbuojantis Klaipėdos universiteto bibliotekoje, renkant medžiagą lietuvių išeivijos klausimais, užtikau vieno iš aktyviausių JAV lietuvių tautininkų

⁴ Januta, Donatas. *Lietuviški takai*. Vilnius: Petro ofsetas, 2015, p. 34.

⁵ Dr. K. Pemkaus biblioteka-archyvas <https://biblioteka.ku.lt/lt/reti-dokumentai/f2>



JAV lietuvių tautininkų veikėjas

Pijus Jonas Žiūris.

(*Lietuvių enciklopedija*. So. Boston:
Lietuvių enciklopedijos leidykla,
1966, t. 35, p. 369–370)

veikėjų P. J. Žiūrio⁶ asmeninį archyvą, kuriame buvo sukaupta medžiaga, apimanti 1936–1962 metų laikotarpį. Bet svarbiausia, didžioji dauguma dokumentų (korespondencija, posėdžių protokolų nuorašai, ataskaitos, pranešimai, atsišaukimai, skelbimai ir kt.) atspindėjo JAV lietuvių tautininkų savarankišką veiklą dalyvaujant Lietuvos laisvinimo byloje ir telkiant suskaldytas tautininkų gretas 1940–1949 metais. Tenka tik apgailestauti, kad kitų iškilių tautininkų, P. J. Žiūrio bendraminčių ir bendražygių, asmeniniai archyvai mums nėra žinomi. Greičiausiai jau yra sunykę. Todėl P. J. Žiūrio dokumentai be jokios abejonės turi svarbią išliekamąją istorinę vertę. Tiesa, šis archyvas tuo metu Klaipėdos bibliotekos darbuotojų dar nebuvo sutvarkytas ir aprašytas. Teko naudotis P. J. Žiūrio sudarytomis bylomis.

Esu dėkingas už įvairiapusišką pagalbą ir supratimą ne vienam savo kolegai, atminties išsaugojimo institucijų darbuotojams ir šiaip draugams; jų dėka galėjau kiek įmanoma geriau įgyvendinti savo tikslą aptarti JAV lietuvių tautininkų istoriją tuo trumpu, bet audringu laikotarpiu. Pradėjęs kaupti minėtai temai medžiagą, dar dirbdamas buvusioje *Lietuvos edukologijos universitete*, sulaukiau pritarimo iš to meto Istorijos fakulteto vadovybės, kuri sudarė sąlygas išvykti į tolimesnes ar artimesnes komandiruotes, darbui įvairiuose archyvuose. Išskirtinė padėka VDU *Lietuvių išeivijos instituto* direktoriui akademikui, profesoriui Egidijui Aleksandravičiui, kuris visą laiką manimi tikėjo ir skatino rašyti. Nuolat jaučiau instituto darbuotojų Dailios Kuizinienės, Daivos Dapkutės, Astos Petraitytės-Briedienės, Egidijaus

⁶ Žiūrys, Pijus Jonas. *Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai: biografijų žinynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, t. 2, p. 547.

Balandžio, Arūno Antanaičio, Mindaugo Lasto ir kitų darbuotojų kolegišką nuoširdumą; prireikus jie neatsisakydavo patalkinti ieškant vienokios ar kitokios medžiagos, ją kopijuojant ir pan.

Už sudarytas patogias darbo sąlygas renkant dokumentinę medžiagą nuoširdų „ačiū“ tariau ir įvairių archyvų darbuotojams: *Lietuvos centrinio valstybės archyvo* direktoriui kolegai Daliui Žižiui; *Klaipėdos universiteto bibliotekos* buvusiai darbuotojai Danutei Steponavičiūtei; *Lituanistikos tyrimo ir studijų centro / Pasaulio lietuvių archyvo* Čikagoje darbuotojams Kristinai Lapienytei ir dr. Robertui Vitui; *Balzeko lietuvių kultūros muziejaus* Čikagoje darbuotojoms Karilei Vaitkutei-Reneckienei ir Ritai Janz; *Amerikos lietuvių kultūros archyvo* Putname (JAV) darbuotojams-savanoriams, taip pat ir JAV lietuvių režisieriui, dokumentinių filmų kūrėjui Arvydui Reneckuiui, talkinusiui renkant vaizdinę medžiagą knygai.

Išskirtinė padėka *Draugo* fondo atstovui dr. Jonui Daugirdui, kuris iki šiol atlieka ypač svarbų JAV lietuvių kultūrai ir jos praeičiai darbą, organizuodamas išeivijos spaudos (laikraščių ir žurnalų) skenavimą ir publikavimą internete. Mano tiriamasis darbas nebūtų iki šiol baigtas, jei ne J. Daugirdas, su kuriuo nuolat palaikome draugiškus ryšius. Jis kolegiškai atsižvelgdavo į mano pageidavimus ir pirmiausia skelbdavo internete tuos spaudinius (ypač tautininkų periodiką), kurių man labiausiai reikėjo tyrimui. Tokiu būdu galėjau neišeidamas iš namų dirbti su laikraščiu *Amerika*, *Amerikos lietuvis*, *Darbininkas*, *Dirva*, *Keleivis*, *Naujienos*, *Sandara*, *Vienybė* skenuotais komplektais. Visa tai dabar laisvai prieinama ir kitiems tyrinėtojams – taip taupomas jų laikas, labai palengvinamas reikalingos medžiagos suradimas.

Knyga nebūtų išvydusi dienos šviesos be lietuvių *Tautinių namų fondo* Los Andžele (JAV) finansinės paramos. Svariai prie to prisidėjo Kalifornijos lietuviai Albinas Markevičius ir Aloyzas Pečiulis. Esu dėkingas už jų supratimą ir paramą.

Už knygos recenzavimą ir profesionalų požiūrį dėkingumo žodžius skiriu kolegoms dr. Ingridai Jakubavičienei, prof. Egidijui Aleksandravičiui ir dr. Robertui Vitui.

Už begalinę kantrybę, supratimą ir palaikymą nuoširdžiai dėkoju savo šeimai: žmonai Virginai, sūnums Linui ir Juozui.

Ivadas

Lietuvių išeivijos istorijoje matome vieną ryškią problemą – vienybės stoką kultūrinėje, visuomeninėje ir ypač politinėje veikloje. Tai lėmė išeivijos išsiskirstymą į skirtingas, dažnai nesutariančias ideologines grupes, įprastai vadinamas srovėmis. Tik išskirtiniais atvejais, pavyzdžiui, išeivijos kovoje už Lietuvos nepriklausomybę XX amžiuje pavykdavo, tiesa, kai kada tik trumpam, sutelkti bendras jėgas. Bet ir šiuo atveju kalbame tik apie lietuvių išeivių patriotines grupes, ideologines sroves. Komunistuojantys išeivijos lietuviai visuomet likdavo griežtoje opozicijoje.

JAV lietuvių išeivijos istorijoje unikalus rūpesčio Lietuvos likimu atvejis – Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpiu atskirai veikusi JAV lietuvių tautininkų srovė. 1940 metais tautininkai dar dalyvauja išeivijos bendroje katalikų, liberalų ir socialistų politinėje organizacijoje ALT, 1941 metais – iš jos išėjo, o 1948 metais – sugrįžo į ALT. Tarp pačių tautininkų veikla taip pat nebuvo vieninga. Per tiriamąjį laikotarpį aktyviausiai veikė *Lietuvai vaduoti sąjunga* (LVS) ir *Amerikos lietuvių tautininkų centras* (ALTC) (iki 1943 metų veikė kaip *Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga*). 1945 metais susikūrusi organizacija *Amerikos lietuvių misija* bandė tapti tautininkus (LVS ir ALTC) vienijančia ašimi. 1949 metais tautininkai visas savo organizacijas pagaliau suvienijo ir prijungė prie vieningos *Amerikos lietuvių tautininkų sąjungos*, užbaigdamą kelių dešimtmečių JAV lietuvių tautininkų susiskaldymą. Visi šie procesai kelia daug klausimų, į kuriuos atsakymus gali duoti tik detali atskirų problemų analizė.

Šios monografijos tyrimo objektas ir yra JAV lietuvių tautininkų veikla 1940–1949 metais. Tiesa, tyrimo metu daugiau dėmesio buvo skiriama LVS veiklai, kuri aktyviau reiškėsi JAV lietuvių ir amerikiečių visuomenėse, buvo labiau matoma.

Pradėdamas šį darbą autorius sau išsikėlė aiškiai apibrėžtą tikslą – sukaupytų šaltinių ir savo ištirtos medžiagos pagrindu rekonstruoti JAV lietuvių tautininkų veiklą remiant Lietuvos laisvinimo bylą, jų bandymus bendradarbiauti su ALT bei konsoliduoti visus JAV lietuvius tautininkus minėtu laikotarpiu.

Kaip ir kiekvienas tyrinėtojas, knygos autorius rėmėsi įprasta ir humanitariniams mokslams būdinga tyrimo metodologija. Siekdamas atskleisti darbo objekto istorinę aplinką, naudojo analizės ir sintezės metodus. Didžiąją teksto dalį sudaro nauji empiriniai duomenys – pirmą kartą į istoriografinę apyvartą įtrauktas nemažas skaičius naujų šaltinių, kurie nagrinėjami aprašomuoju metodu.

Trumpa temos istoriografinė apžvalga. Ilgą laiką istorikų nedomino JAV lietuvių tautininkų veikla laisvinant Lietuvą, jų bendravimas su kitomis išeivių grupėmis, tuo labiau jų pastangos vienyti – sujungti savo organizacijas į vieną, kas ir buvo padaryta 1949 metais. Tiesa, bendresnio pobūdžio medžiaga yra pateikta pačių JAV lietuvių tautininkų parengtoje savo veiklos trumpoje istorijoje⁷. Tai iki šiol buvo vienintelis, nekalbant apie enciklopedinius straipsnius, informacijos šaltinis, paviršutiniškai nušviečiantis to meto procesus, įvykius ir kilusias problemas. Nepaisant šio leidinio ribotumo, išdėstyta informacija tyrimo autoriui pasitarnavo ir kaip tam tikras kelrodis, ryškinantis tyrimo kryptis, sudarant monografijos preliminarų turinį.

Bendresni veikalai, skirti išeivijos istorijai, tautininkams neskyrė daug dėmesio. Pasakytina, kad garsioje dr. Antano Kučo redaguotoje *Amerikos lietuvių istorijoje* tautininkų veiklai aptariamuoju laikotarpiu skirta tik pusė puslapio, o apie bendrą tautininkų susivienijimą išvis nieko nekalbama⁸. O štai ALT'os veiklai skirtas nepalyginamai didesnis dėmesys. Matyt, to priežastis – autoriaus priklausymas JAV lietuvių katalikų ideologinei grupei.

⁷ *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. Jonas Puzinas ir Jonas P. Palukaitis. Chicago: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1979, p. 267–299.

⁸ *Amerikos lietuvių istorija*. Red. dr. Antanas Kučas. So. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1971, p. 552–553.

JAV lietuvių tautininkų veiklos minimu laikotarpiu svarbesnius aspektus labai trumpai laikraščio *Dirva* dviejuose numeriuose palietė išeivijos istorikas Algirdas Budreckis⁹. Būdamas universalus tyrinėtojas, jis, reikia manyti, turėjo planą giliau pasidomėti šia problema. Tačiau kiti darbai neleido rimčiau ir plačiau panagrinėti tautininkų veiklos istorijos.

Šios monografijos autorius į JAV lietuvių tautininkų veiklą dėmesį atkreipė dar 2001 metais išleistoje studijoje, skirtoje nušviesti *Amerikos lietuvių tarybos* pastangas išgauti iš JAV valdžios palankias sąlygas pabėgėliams lietuviams iš Europos atvykti į JAV. Trumpai apžvelgiamas tautininkų veikimas ir bandymas bendradarbiauti su ALT¹⁰. JAV lietuvių tautininkų veiklą 1941–1949 metais glaustai aptarė ir istorikė Daiva Dapkutė solidžioje monografijoje, skirtoje aktyvaus JAV lietuvių, vieno iš tautininkų vadovų, Juozo Bachuno-Bačiūno gyvenimui nušviesti. Čia aprašytas ir J. Bačiūno vaidmuo kuriant *Amerikos lietuvių tautinę sąjungą* ir jo ryšiai su prezidentu A. Smetona¹¹. Be to, D. Dapkutė yra pristaciusi vieną iš pagrindinių tautininkų vadovų – advokatą Antaną A. Olį, ir perspausdinusi jo kalbą, pasakytą bendro tautininkų Seimo įsteigimo proga¹². Istorikas Juozas Banionis domėjosi JAV lietuvių tautininkų ryšiais su Antanu Smetona politinio veikimo kontekste¹³. Tam tikros informacijos apie tautininkų ryšius su Lietuvos prezidentu yra Aleksandro Merkelio, istorikų Alfonso Eidinto ir Ingridos Jakubavičienės knygose, nagrinėjančiose A. Smetonos biografiją¹⁴.

Lietuvių išeivijos vieningos veiklos klausimais išsamesni tyrimai jau yra atlikti, ypač analizuojant JAV lietuvių ideologinių srovių bendradarbiavimo problemas Antrojo pasaulinio karo pradžioje. 1940 m. birželio 15 d. sovietams įvykdžius Lietuvos okupaciją, pastebimas JAV lietuvių patriotinių organizacijų suaktyvėjimas. Skirtingų ideologinių srovių (katalikų, tau-

⁹ Budreckis, Algirdas. Tautininkai kovoje atgauti Lietuvai nepriklausomybę. *Dirva*. 1988, birželio 23, nr. 24, p. 11–12; birželio 30, nr. 25, p. 9; liepos 7, nr. 26, p. 9.

¹⁰ Skirius, Juozas. *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais: išeivijos pastangos dėl "Displaced persons Act" priėmimo*. Chicago, Ill.: Lithuanian Research and Studies Center, 209 p.

¹¹ Dapkutė, Daiva. *Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas (1893–1969)*. Vilnius: Versus aureus, 2014, p. 164–190.

¹² Dapkutė, Daiva. „Galima būti ir geru Amerikos piliečiu, ir geru lietuviu“. Antano Olio kalbos. *Istorija*. 2019, t. 113, nr. 1, p. 90–102.

¹³ Banionis, Juozas. *Antano Smetonos veikla JAV: Amerikos lietuvių misija ir siekiai atkurti Lietuvos valstybę. Genocidas ir rezistencija*. 2020, nr. 1 (47), p. 7–35.

¹⁴ Merkelis, Aleksandras. *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New Yrk, N.Y.: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1964, p. 649–676; Eidintas, Alfonsas. *Antanas Smetona. Politinės biografijos bruožai*. Vilnius: Mintis, 1990, p. 206–214; Eidintas, Alfonsas. *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius, 2013, p. 445–463; Jakubavičienė, Ingrida. *Duetas: Antanas ir Sofija Smetonos*. Vilnius: Versus aureus, 2016, p. 342–394.

tininkų-sandariečių ir socialistų) šalininkai, laikinai primiršę tarpusavio prieštaravimus, rado jėgų suvienyti savo veiksmus. 1940 m. spalio 15 d. yra įkuriamas bendras JAV lietuvių politinis organas – *Lietuvai gelbėti taryba* (toliau – LGT). Atrodė, kad pagaliau, pirmą kartą JAV lietuvių istorijoje, remiant Lietuvos nepriklausomybę pavyko suvienyti bendram politiniam darbui visas gana skirtingas išeivių grupes. Tačiau, kai buvo siekiama labiau sutelkti JAV lietuvių veikimą, kai LGT pagrindu įkuriama platesnė organizacija – *Amerikos lietuvių taryba* (toliau – ALT), tuomet jos gretose kartu su katalikais ir socialistais lieka tik kairysis tautininkų sparnas – sandariečiai, susitelkę aplink savaitraštį *Sandara*¹⁵. *Amerikos lietuvių taryboje* iškilusių naujų tarpusavio nesutarimų rezultatas – organizacijos skilimas. Tai svarbiausias lūžio momentas JAV lietuvių politiniame judėjime per visą Antrojo pasaulinio karo laikotarpį. Atskilusi JAV lietuvių tautininkų dalis pasirinko atskirą kelią savo veiklai ir kovai už Lietuvos laisvę.

1941 m. kovo 10 d. į JAV atvykus Lietuvos prezidentui Antanui Smetonai su šeima, ALT'oje prasidėjo nesutarimai tarp ją sudarančių grupių. JAV lietuvius tautininkus įžeidė aštri JAV lietuvių socialistų ir dalies katalikų kritika prezidentui. Jų nenoras A. Smetoną pripažinti Lietuvos prezidentu, jo sutikimo JAV miestuose ignoravimas ir nenoras prezidento asmenybe pasinaudoti Lietuvos laisvinimo byloje vertė tautininkus pergaltvoti savo buvimą ALT'oje¹⁶. Jų pasirinkimas – siekti sukurti savo politinę organizaciją, analogišką ALT'ai.

1941 m. birželio 7–8 d. įkuriama *Lietuvai vaduoti sąjunga* (toliau – LVS) bei 1942 m. jos kontroliuojama organizacija *American Friends of Lithuania*. Be to, JAV lietuviai tautininkai, siekdami sustiprinti politinį darbą, 1945 metais įkūrė dar vieną organizaciją – *Amerikos lietuvių misiją* (toliau – ALM). Nuo 1940 m. Niujorke, Bruklina veikė *Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga*, kuri bandė telkti JAV tautininkus; 1943 m. ši organizacija persitvarkė į *Amerikos lietuvių tautininkų centrą* (toliau – ALTC). Taigi iki 1948 metų JAV veikė dvi skirtingos lietuvių išeivių politinės jėgos – ALT ir tautininkai (minėtos jų organizacijos), kurios atliko tuos pačius darbus, dublioda-

¹⁵ *Amerikos lietuvių istorija*. Red. dr. Antanas Kučas. Boston, 1971, p. 551–556; Skirius, Juozas. *JAV lietuvių ideologinių srovių suartėjimas 1940.06.15–10.15: Lietuvai gelbėti tarybos įkūrimas*. *Istorija*. 2012, t. 87, nr. 3, p. 25–38; Skirius, Juozas. *JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaravimai 1940 10 15–1941 05 15: nuo Lietuvai gelbėti tarybos iki Amerikos lietuvių tarybos*. *Istorija*. 2013, t. 91, nr. 3, p. 52–67.

¹⁶ Skirius, Juozas. *Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išeivijos pozicija. Lietuvos istorijos metraštis, 2010/2*. Vilnius, 2011, p. 77–91.

mos viena kitą. Ir viena, ir kita organizavo Amerikos lietuvių seimus bei konferencijas, susitikinėjo su JAV senatoriais ir kongresmenais, lankėsi JAV valstybės departamente, kalbėjo JAV spaudoje ir radijuje, kūrė informacijos centrus, fondus ir savo padalinius, leido knygas ir propagandinius leidinius, rinko aukas Lietuvos laisvinimo reikalui. JAV politikos požiūri į Lietuvą ir apskritai Baltijos šalis suprasti padeda puikus JAV lietuvių istoriko Roberto Vito tyrimas¹⁷.

JAV lietuvių tautininkų 1948 m. sugrįžimas į ALT galutinai išsprendė taip išeivijoje trokštamos JAV lietuvių patriotinių jėgų vienybės klausimą. Tenka pastebėti, kad dar neturime to laikotarpio aiškesnio ALT konsolidacijos vaizdo. Tiesa, autorius vienoje iš savo ankstesnių knygų epizodiškai užsiminė apie šią problemą¹⁸ ir yra paskelbęs ALT atstovų ir JAV lietuvių tautininkų organizacijų vadovų 1947 m. lapkričio 7 d. Niujorke įvykusio pasitarimo įslaptintą protokolą¹⁹. Tai platus dokumentas, detaliai atspindintis dalyvių nuotaikas, ALT vadovybės keliamas sąlygas.

Reikia pasakyti, kad autoriui per pastaruosius kelerius metus pavyko parengti ir publikuoti šia tema nemažai straipsnių įvairiuose mokslo leidiniuose (žr. Literatūros sąrašą). Siekiant išsamiai nušviesti JAV lietuvių tautininkų veiklą, šiuos straipsnius teko surinkti į vieną vietą; taigi, juose nagrinėta medžiaga tapo šios knygos pagrindu. Ir tai leido, rengiant monografiją, ne tik giliau išplėtoti jau aptartus klausimus, bet ir dar papildyti gausia, archyvuose ir bibliotekose surinkta nauja dokumentine medžiaga.

Šaltinių aptarimas. Knygos tekstui konstruoti labai svarbu šaltinis: gausūs archyviniai dokumentai, publikuoti dokumentai, išeivijos atstovų atsiminimai, JAV lietuvių periodinė spauda – laikraščiai ir žurnalai. Taip pat ir gausi vaizdinė medžiaga. Pirmoji grupė – archyviniai šaltiniai, saugomi įvairiose archyvinėse institucijose Lietuvoje ir JAV.

Vienas svarbiausių archyvinių šaltinių – buvusio LVS pirmininko, ALM sekretoriaus ir kitų JAV tautininkų organizacijų veikėjo Pijaus J. Žiūrio asmeninis archyvas, kaip jau buvo minėta, saugomas Klaipėdos universiteto bibliotekoje, dr. Kazio Pemkaus fonde. Šiame archyve saugomi labai svar-

¹⁷ Vitas, Robert A. *The United States and Lithuania: the Stimson doctrine of nonrecognition*. New York: Praeger, 1990, 176 p.

¹⁸ Skirius, Juozas. *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais*. Vilnius: Savas takas, 2018, p. 173–174.

¹⁹ Skirius, Juozas. JAV lietuvių grupių vieningos politinės veiklos pradžia 1947 metais. *Istorija*, 2023, t. 129, nr. 1, p. 117–135.

būs dokumentai: LVS suvažiavimų medžiaga, renginių apžvalgos, ALM komiteto posėdžių protokolai (nuorašai) ir ALM suvažiavimo protokolai (nuorašai), kurie detalios atskleidžia įvykusius renginius ir susitikimus. Taip pat randame P. J. Žiūrio pranešimus tautininkų organizacijų suvažiavimuose ir posėdžiuose, platų susirašinėjimą su tautininkų vadovais (A. Oliu, K. Karpiumi, A. S. Trečioku, V. M. Colney (Aukštikalnis) ir kitais) bei su Lietuvos pasiuntiniu Povilu Žadeikiu ir Lietuvos konsulu Petru Daužvardžiu tautininkų santykių su ALT vadovais ir pačių tautininkų konsolidavimo klausimais. Šie unikalus P. J. Žiūrio asmeniniame archyve sukaupti dokumentai leido iš vidaus pajusti tautininkų nuotaikas, kylančius prieštaračius, padėjo pamatyti gana sudėtingus ir net prieštaringus tautininkų vadovų tarpusavio santykius, kurie to meto aplinkoje nebuvo viešinami. Be to, tikslinga paminėti ir nedidelės apimties laikraščio *Vienybė* archyvą, kuriame yra redaktoriaus Juozo Tysliavos, vieno iš svarbesnių tautininkų veikėjų, dokumentai ir korespondencija²⁰. Ši medžiaga tyrimui tokia pat svarbi, kaip ir P. J. Žiūrio dokumentai, nes dar geriau atskleidžia prieštaringus tautininkų vadovų tarpusavio santykius. Ir tai leido geriau suprasti, kodėl procesai, siekiant tautininkų veiklos vienybės, kuriant bendrą tautininkų organizaciją ir galutinai apsisprendžiant sugrįžti į ALT sudėtį, taip užsitęsė.

Siekiant ištirti iškilusias problemas, remtasi dokumentine medžiaga iš Lietuvos archyvinių fondų: *Lietuvos centrinio valstybės archyvo* (Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone – f. 656, Lietuvos generalinio konsulato Niujorke – f. 658 ir Lietuvos konsulato Čikagoje – f. 663). Būtina pažymėti, kad Lietuvos pasiuntinybės ir konsulatų darbuotojai atidžiai stebėjo lietuvių išeivijos organizacijų veiklą, dalyvaudavo jų organizuojamuose renginiuose, nuolat buvo palaikomas ryšys ir vykdavo pokalbiai su tų organizacijų vadovais ir žymesniais išeivijos atstovais. Minėtuose fonduose, atskirose bylose saugomi dokumentai, liudijantys Lietuvos atstovų JAV tarpusavio susirašinėjimą ir susirašinėjimą su tautininkų organizacijų (LVS, ALTC, ALM ir AFL) bei ALT'os vadovais svarbiausiu klausimu – JAV lietuvių vieningos veiklos, laisvinant Lietuvą, klausimu. Neišvengiamai buvo kalbama ir pačių tautininkų telkimo bei jų sukurtų piniginių fondų likimo klausimais. Pasiuntinybės ir konsulatų archyvuose taip pat sukaupti aptariamų JAV lietuvių

²⁰ *Klaipėdos universiteto bibliotekos Retų spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyrius* (toliau – KUB RSKRS), Dr. Kazio Pemkaus fondas, dėžė (Pijus J. Žiūris) ir dėžė (Laikraščio *Vienybė* dokumentai).

organizacijų veiklos įvairūs dokumentai, JAV lietuvių ir amerikiečių spaudos iškarpos²¹.

Pasaulio lietuvių archyvo, įsikūrusio *Lituanistikos tyrimų ir studijų centre* Čikagoje (dabar *Lituanistikos tyrimų centras* Lemonte), įvairiuose fonduose yra sukomplektuoti dokumentai, padedantys nušviesti šią temą. Surastuose dokumentuose atsispindi JAV lietuvių tautininkų (A. Olio, P. J. Žiūrio, K. Karpiaus, V. Širvydo ir kt.) ryšiai su ALT'os vadovais (L. Šimučiu, P. Grigaičiu ir kt.) ir Lietuvos atstovais (pasiuntiniu P. Žadeikiu, konsulu P. Daužvardžiu) tautininkų *Amerikos lietuvių seimo* sušaukimo, tautininkų ir ALT'os bendradarbiavimo, ALM organizavimo ir kitais klausimais. Nemažiau svarbi medžiaga – V. Širvydo, aktyvaus JAV lietuvių žiniasklaidininko, surinktos JAV lietuvių laikraščių iškarpų bylos organizacijos LVS, JAV Rytų valstijų lietuvių tautininkų, ALM veikimo reikalais ir panašiai²². Taip pat PLA yra saugomas JAV lietuvių katalikų vadovo, dienraščio *Draugas* redaktoriaus ir AL pirmininko L. Šimučio gausus fondas, kur yra sukaupta medžiaga, geriau atskleidžianti ALT ir tautininkų santykius, pastangas suvienyti savo veikimą. Be to, čia saugomas L. Šimučio rašytas dienoraštis (40 užrašų knygų), apimantis 1939–1970 metų laikotarpį. Dienoraštyje autorius kruopščiai fiksavo svarbiausius dienos įvykius, kai kuriuos trumpai pakomentuodamas, paaiškindamas, taip pat oficialiuose dokumentuose neišlikusius reikšmingus faktus, JAV lietuvių vadovų pasitarimus ir nutarimus²³.

Amerikos lietuvių kultūros archyve Putname (JAV), Vytauto Širvydo fonde, yra išsaugotas jo išsamus susirašinėjimas su vienu iš JAV vakarų tautininkų vadovų, *Dirvos* redaktoriumi K. Karpiumi ir vienu iš JAV rytų tautininkų vadovų Juozu Sagiū²⁴. Jų korespondencija atskleidžia tautininkų organizacijų veikimą, pertvarkymo priežastis, ryšius tarp JAV rytų ir vakarų tautininkų, vienų ir kitų tikslus bei kylančius ginčus. Beje, K. Karpis buvo ne tik laikraščio redaktorius, bet ir istorinių romanų autorius, ir mėgo rašyti ilgus laiškus, kuriuose plačiai bei gana detalai išdėstydavo aptariamus klausimus, todėl jo komentarai paliko tyrinėtojams daug geros medžiagos apmąstymams, vertinimams.

²¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 682, 688; ap. 4, b. 334 ir 335; f. 658, ap. 1, b. 61; f. 663 ir kt.

²² Lituanistikos tyrimų ir studijų centras / Pasaulio lietuvių archyvas (toliau – LTSC / PLA). Vytauto Širvydo fondas, dėžė nr. 792.

²³ LTSC / PLA. Leonardo Šimučio dokumentų fondas.

²⁴ Amerikos lietuvių kultūros archyvas (toliau – ALKA). Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9 ir b. 10, l. n.

VDU *Lietuvių išeivijos instituto archyve*, Vinco Rastenio fonde (F2)²⁵, saugomas visuomenininko V. Rastenio, gyvenusio Prancūzijoje, 1946–1947 m. susirašinėjimas su ALTC Niujorke vadovu V. Abraičiu. Laiškuose gana atvirai išsakomas požiūris į JAV lietuvių tautininkų organizacijų veikimą, kalbama apie lietuvių pabėgėlių nuotaikas išeivijos atžvilgiu, aptariama lietuvių pabėgėlių organizacijų, ypač tautininkų, padėtis. Tame pačiame archyve, Broniaus Kvyklio fonde (F1)²⁶, galima rasti JAV lietuvių tautininkų, Lietuvos atstovų JAV pavienius dokumentus, kurie taip pat buvo panaudoti šioje knygoje.

Išskirtinis publikuotas šaltinis – VDU Lietuvių išeivijos instituto sudaryta ir publikuota 1940–1944 metų Antano Smetonos gausi korespondencija. Leidinyje yra ne tik A. Smetonos siųsti laišakai JAV lietuviams, daugiausia tautininkų veikėjams ir Lietuvos diplomatom, bet taip pat atsispindi ir Lietuvos diplomatų nuotaikos A. Smetonos gyvenimo ir veiklos klausimais²⁷.

Reikšmingas šaltinis – išeivijos veikėjų (J. Končiaus, K. Karpiaus, L. Šimučio ir kitų) atsiminimai, kur, nepaisant asmeninių tendencijų, vienaip ar kitaip yra fiksuojama JAV lietuvių tautininkų veikla, atkuriami praeities vaizdiniai, papildomi arba patikslinami vieni ir kiti įvykiai²⁸.

JAV lietuvių skirtingų srovių spauda, nepatyrusi cenzūros, galėjo gana laisvai išdėstyti redakcijos, skaitytojų pozicijas. Tai savotiškas dokumentinės medžiagos archyvas, taip pat ir vienas iš svarbesnių informacijos šaltinių, nušviečiančių išeivijos gyvenimą ir veiklą. Nors tokia medžiaga dažnai būna vienpusė, bet ji labai svarbi savo gausa. JAV lietuvių tautininkams artimi savaitraščiai, tokie kaip: *Dirva*, *Vienybė* ir *Amerikos lietuvis*, žurnalas *Margutis*, taip pat katalikiškas dienraštis *Draugas* ir savaitraštis *Darbininkas*; socialistinės pakraipos dienraštis *Naujienos* ir savaitraštis *Keleivis*, organizacijos *Susivienijimas lietuvių Amerikoje* liberalus savaitraštis *Tėvynė* savo puslapiuose išsaugojo pačią įvairiausią informaciją. Tai įvykių aprašymai, laikraščių redakcijų nuomonės, diskusijos ir kritika oponentų atžvilgiu, atsišaukimai, organizacijų susirašinėjimas bei organizacijų priimti nutarimai ir rezoliucijos. Galima rasti net kai kurių organizaci-

²⁵ Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvių išeivijos institutas (toliau – VDU LII), f. 2 – Vinco Rastenio fondas.

²⁶ VDU LII, f. 1 – Broniaus Kvyklio fondas.

²⁷ *Antano Smetonos korespondencija (1940–1944)*. Parengė D. Dapkutė. Kaunas: VDU leidykla, 1999, 676 p.

²⁸ Prel. J. B. Končius. *Atsiminimai iš BALFO veiklos 1944–1964*. Chicago, 1966, 404 p.; Šimutis, Leonardas. *Amerikos lietuvių taryba. 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970*. Chicago: „Draugo“ spaustuvė, 1971, 499 p.; Karpis, Kazys. *Sąskrydis Washingtone*. *Dirva*. 1968, liepos 3, nr. 75, p. 2; Karpis, Kazys. *Manifestacija San Francisco mieste*. *Dirva*. 1968, liepos 10, nr. 76, p. 2; Karpis, Kazys. *Antrasis sąskrydis Washingtone*. *Dirva*. 1968, liepos 12, nr. 77, p. 2 ir kt.

jų posėdžių protokolus, renginiuose dalyvavusių aktyvesnių veikėjų kalbas, skaitytojų laiškus ir pan. Visa tai leido šios knygos autoriui pamatyti vienų ir kitų pozicijas, tų pačių klausimų skirtingus vertinimus. Ir tai skatino giliau ir detaliau pasidomėti nuomonių ir priimtų sprendimų racionalumu, pasiektais rezultatais.

Suprantama, kad tyrimas neapsiėjo be iliustracijų, kurios ne tik pagyvina knygos tekstą, bet ir papildo, sukonkretina žodinę informaciją. Panaudotos nuotraukos, plakatų ir archyvinių dokumentų faksimilės, organizacijų atributika ir pan. Dalis nuotraukų buvo nuskenuotos Klaipėdos universiteto bibliotekoje iš P. J. Žiūrio asmeninio archyvo, dalį teko surinkti internete iš leidinių ir periodikos. Ypač vertingų nuotraukų randame pačių tautininkų išleistuose leidiniuose²⁹.

Įvairių šaltinių ir literatūros analizė leido ne tik įsigilinti į JAV lietuvių tautininkų politinį-propagandinį veikimą 1940–1949 metais, bet ir pamėginti suprasti pačių tautininkų išsigrupavimo, t. y. siekio kurti naujas organizacijas ir pasirinkto sudėtingo kelio į vieningą srovės veiklą priežastis. Kartu atsiranda galimybė paaiškinti ir Lietuvos atstovų JAV pastangas, spaudžiant tautininkus greičiau apsispręsti grįžti į ALT sudėtį bendrai kovai už Lietuvos laisvę. Tai leido įsigilinti ir į ALT vadovų nuotaikas tautininkų atžvilgiu. Kaip jau minėta, tautininkų sugrįžimas į ALT buvo labai komplikotas, užtęstas, tačiau tai turėjo savų paaiškinimų.

Rašant tekstus kilo asmenvardžių, vietovardžių bei įvairių organizacijų pavadinimų rašybos dilema. Mat vienaip rašoma Lietuvoje, kitaip JAV lietuvių išeivijos raštuose ir spaudoje. Šioje knygoje buvo pasirinktas Lietuvoje įprastas rašymo būdas, pagrįstas kalbos tyrimais. Cituojant dokumentus, paliekamas pirminis variantas, taip norėta leisti pajusti išeivijos lietuvių kalbos autentiškumą. Tiesa, užsienietiškos pavardės rašomos originaliai su apostrofais ir lietuvių kalbos linksnio galūne, pvz., John'ui Athinso'ui ir pan. O knygoje plačiai vartojamas žodis „seimas“ dažnai rašomas iš mažosios raidės, kai jis reiškia susirinkimą ar suvažiavimą. Bet kai jis reiškia išeivijos didelio masto renginį, rašoma iš didžiosios raidės. Tą patį reikia pasakyti ir apie dažnai knygoje minimą žodį „Misija“. Iš didžiosios raidės rašoma, kai tai yra tam tikro renginio pavadinimas.

²⁹ *Amerikos Lietuvių Misija ir Jos Darbai*. Išleido Viktoras Petrikas. Detroit, Mich., 1945, 38 p.; *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. Jonas Puzinas ir Jonas Pranas Palukaitis. Chicago: ALT's leidinys, 1979, p. 276–295.

Ši knyga – tai priminimas Lietuvos visuomenei, o gal veikiau prikėlimas iš užmaršties buvusios, kad ir nedidelės, bet labai veiklios, patriotiškai nusi-teikusios JAV lietuvių tautininkų ideologinės srovės. Kartu tai ir šios srovės politinės veiklos iškilių atstovų biografijos tuo trumpu, bet reikšmingu JAV lietuvių visuomenei ir Lietuvai laikotarpiu.



JAV lietuvių
„vidurio srovės“
telkimas
1940–1943 metais

1.

JAV LIETUVIŲ TAUTININKŲ VIENIJIMOSI BANDYMAI 1940–1941 METAIS

1.1. *Vidurio srovės* padėtis 1940 metais

JAV lietuviai tautininkai ir sandariečiai, arba vadinamoji *vidurio srovė* (tautinė srovė, tautiečiai) aptariamuoju laikotarpiu iš kitų išeivijos srovių (katalikų, socialistų ir komunistų) išsiskyrė savo vidiniu susiskaldymu. *Vidurio srovėje* buvo aiškiai matyti ryškus kairysis sparnas su savaitraščiu *Sandara* (red. Mikas Vaidyla; jie veikė Čikagoje), centras su laikraščiais *Vienybė* (red. Jonas Kruzė, o vėliau Juozas Tysliava; Bruklinas), *Dirva* (red. Kazys Karpis; Klivlandas) ir *Amerikos lietuvis* (red. G. A. Kyba; Vorčesteris) bei dešinysis sparnas su žurnalu *Margutis* (red. Antanas Vanagaitis; Čikaga) priešakyje. Keista, tačiau nors 1940 metų Lietuvos katastrofa vienijo JAV lietuvių patriotines sroves, bet susiskaldžiusių tautinių srovių, kurių atstovai jautriai reagavo į Lietuvos okupacijos faktą, tuo metu taip ir neatvedė prie stiprios vienybės. Lietuvos pasiuntinys Povilas Žadeikis 1941 m. sausio 3 d. laiške, siųstame Lietuvos diplomatinės tarnybos šefui Stasiui Lozoraičiui į Romą, pažymėjo, jog iki šiol JAV lietuviai tautininkai „niekaip nesutaria tarp savęs“³⁰. Nebuvo bendros nuomonės, nes ryškesni tautininkų vadai nesutarė dėl lyderio pozicijos.

Pražūtingi 1939–1940 metų įvykiai Lietuvoje vertė *vidurio srovės* veikėjus rimčiau galvoti apie bendrą organizaciją. 1940 m. kovo 9 d. to meto dien-

³⁰ LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 561.



JAV lietuvių tautininkai prie paminklo Dariui ir Girėnui Čikagoje. Iš kairės: J. Brazauskas iš Klivlando, J. Tysliava iš Bruklino, J. Rudelis iš Čikagos, A. Vanagaitis iš Čikagos, K. Karpis iš Klivlando, A. Olis iš Čikagos, D. Klinga iš Niujorko, V. Olienė iš Čikagos, J. Valaitis iš Bruklino, Brazauskienė iš Klivlando, A. Trečiokas iš Naujojo Džersio ir R. VaSalle iš Čikagos.

(*Antanas Vanagaitis. Jo gyvenimas ir veikla*. Red. Vyt. Alantas. Cleveland: išleido J. J. Bachunas-Bačiūnas, 1954, p. 84)

raščio *Vienybė* redakcija paskelbė charakteringą vedamąjį straipsnį *Žodis vidurio žmonėms*. Straipsnyje, apibūdinant JAV lietuvių sroves, pažymėta, kad *vidurio srovė* (tautininkai), palyginus su kitomis, yra „be vadovaujančio centro ir dėl to mažiausiai organizuota“³¹. Straipsnyje keliamas klausimas:

³¹ Talkininkas. *Žodis vidurio žmonėms. Vienybė*. 1940, kovo 9, nr. 57, p. 2.

TAUTINĖ SROVĖ AMERIKOJE VIENINGA IR STIPRI

Tautinės Srovės Veikėjams Įsitęmytini Faktai:

Tuliems šaltiniams skleidžiant gandus apie Amerikos Lietuvių Tautinės srovės (tautininkų ir sandariečių) „suirimą“, „turėjimą daugiau generolų negu armijos“, apie mūsų „silpnumą ir nesusiklausymą“, turėjime mintyje šiuos argumentus:

1. Tautinė srovė dabar yra vieningiausia negu kada yra buvus per daug metų.
2. Tautinės srovės veikėjai, po Clevelando ir Scrantono Konferencijų, susiklauso labiau negu kitados kada, ir negu kitų mūsų srovių veikėjai.
3. Tautinė srovė gausinga spauda: turi šiuos laikraščius: **Am. Lietuvį, Dirvą, Jaunimą, Margutį, Sandarą** ir dienraštį **Vienybę**. VISI šie laikraščiai yra toje tautininkų pusėje kuri susiklauso, šių laikraščių tarpe vienybė yra stipri.
4. Tautinė spauda turi tukstančius sekėjų-skaitytojų, kuriais lyginasi ar net viršija bent kurią kitą mūsų paskirą srovę Amerikoje (neįskaitant jų organus).
5. Tautinėje srovėje taip vadinamų „nepasitenkinusių“ skaičius yra mažytis, ko negalima niekur išvengti, ir jų visas „nepasitenkinimas“ yra dėl tulų asmeniško, ir tai tik vienoje kolonijoje (Brooklyne). Jie neturi savo pusėje nei vieno laikraščio. Yra vilties nesusipratimus su jais greitai laiku išlyginti.
6. Tautinė srovė turi centralinių organizacijų (ALT, Sandara, TMD.), taipgi eilėje kolonijų vadovauja kitų centralinių organizacijų kuopoms (SLA.), be to turi savo vadovybėje desėtkus pašalpiųjų draugijų, Lietuviskų salių, politiškų ir socialių klubų, moterų draugijų ir ratelių, jaunimo organizacijų ir grupių.

Šitie ir dar kiti faktai ir argumentai aiškiai įrodo mūsų Tautinės srovės stiprumą, vieningumą, susiklausymą, ir turėjimą armijos. Su tos mūsų armijos pagalba tautinės srovės vadai seniau ir dabar davė milžiniškas sumas aukų įvairiai paramai mūsų Tėvynei Lietuvai, parėmė ir paremia visuotinus kulturiškus darbus mūsų išeivijoje (Dariaus ir Girėno paminklas Chicagoje, Lietuvių Kultūrinis Darželis Clevelande, Lietuvių Kambaris Pittsburgho Universitete, ir tt. ir tt.).

Tautinė srovė turtinga inteligentijs: profesionalais, biznierijs, labdariais, veteranais veikėjais, mūsų organizacijų kurėjais, ir jaunais veikliais inteligentais bei apsišvietusiomis, profesionalėmis veikliomis moterimis.

DAR VIENAS SVARBUS FAKTAS: Tautinė srovė savo armijos netampo, neišnaudoja jokiems savo smulkiems politiškams reikalams, tautinės srovės veikėjai ir laikraščiai nesistengia ubagauti savo pragyvenimui iš savo armijos-tautinės vienuomenės, kaip tą daro kitos mūsų srovės, todėl iš tautinės srovės vadų pusės ir esti mažiausio reikavimo, gyrimosi, kišimosi į ne savo reikalus.

GANA mums tylėti ir priimti sau tokius užmetimus iš mūsų priešų pusės, ir privalome stengtis naikinti tą nuomonę patys savo tarpe.

Pagaliau, prašome ir Lietuvos oficialių įstaigų Amerikoje nesinaudoti tais mūsų priešų į mus svaidomais jų žemų kovos priemonių argumentais apie mus.

AMERIKOS LIETUVIŲ TAUTINĖ TARYBA.

„Tautinė srovė Ameriko vieninga ir stipri“. (LTSC / PLA, f. Lietuvos konsulas Čikagoje, d. 1, l. n.)

kas dėl tokios padėties kaltas? Priekaištai metami vidurio srovės spaudai, kad nesugebėjo „vadovaujamos rolės suprasti, nepasistengė kooperacijos išvystyti ir tarp galingos vidurio srovės narių“. Jeigu spaudoje, kaip rašoma straipsnyje, būtų pradėta sistemingai svarstyti praktiškus vidurio srovės uždavinius, ryškinti principines tautininkus jungiančias idėjas ir bendros or-



AM. RYTŲ TAUTININKŲ VEIKĖJŲ CENTRAS
J. Sagys, Pirmininkas
95-09 Woodhaven Ct., Ozon Park, N. Y.
P. Narvydas, Sekretorius
386 Union Avenue, Brooklyn, N. Y.

AMERIKOS LIETUVIŲ TAUTINĖ TARYBA
Wm. F. Laukaitis, Pirmininkas,
110 E. Lexington Ave., Baltimore, Md.
K. S. Karpus, Sekretorius,
6820 Superior Avenue, Cleveland, Ohio.

KVIETIMAS Į TAUTINĖS-VIDURINĖS SROVĖS SEIMĄ

Per Labor Day Šventę — Rugsėjo-Sept. 1 ir 2, 1940, Philadelphia, Pa.

GERB. TAMSTA:

Prie dabartinių pražutingų apystovų mūsų Tėvynėje Lietuvoje, mums, Amerikos Lietuviams, prisieina ir vėl imtis darbo gelbėti savo tautą nuo pražuties. Mes tautinės srovės Lietuviai Amerikoje neturime stiprios centrinės organizacijos kuri šiuo laiku butinai reikalinga.

Ir mums, Tautinei Srovei, butinai reikalinga sudaryti vienas Didysis Centras, kad galėtume kalbėti visos tautinės srovės vardu, ir bendrai su kitomis srovėmis sudaryti vieną organą kuris atstovautų visus Amerikoje gyvenančius Lietuvius, kuriems yra brangi Lietuvos Nepriklausomybė.

Akivaizdoje to kas viršuje paminėta, Amerikos Rytų Tautininkų Veikėjų Centras ir Amerikos Lietuvių Tautinė Taryba nutarė šaukti visos Amerikos TAUTINĖS SROVĖS LIETUVIŲ VEIKĖJŲ, ORGANIZACIJŲ, KLUBŲ ir DRAUGIJŲ atstovų SEIMĄ, per LABOR DAY, RUGSĖJO-SEPT. 1—2, Philadelphia, Pa.

Todel šiuomi turime garbės pakviesti Tamstą, kaipo tautinės srovės veikėją, dalyvauti SEIME, ir kartu prašome paskatinti savo apeliinkėse gerus tėvynainius ir organizacijas bei draugijas rinkti atstovus į Seimą. Jeigu kuri draugija ar pavienis veikėjas neišgalėtų asmeniškai dalyvauti, arba atstovą pasiųsti į Seimą, tai prašome laiškų prisiųsti Seimui savo pritarimą, ir tokiu būdu skaitysite Seimo dalyviais. Dalyvauti prašomi visi kam tik apeina mūsų Lietuvos Nepriklausomybė ir Amerikos Lietuvių gerovė bei visos mūsų Tautos likimas.

Mūsų ilgų metų sunkaus darbo vaisiais neleiskime naudotis išgamoms! Imkime savo Tautos likimą ir savo žmonių reikalus į savo rankas!

Amerikos Rytų Tautininkų Veikėjų Centras ir
Amerikos Lietuvių Tautinė Taryba.

P. S. Smulkmenas apie Seimą ir vietą rasite Tautiniuose laikraščiuose.

Kvietimas į Tautinės-vidurinės srovės seimą. (LCVA, f. 656, ap. 2, b. 752, l. 25)

organizacijos reikalą, per kelis mėnesius pavyktų išspręsti srovės pagrindinius idėjinius ir organizacinius principus ir greitai galėtų įvykti *vidurio srovės* atstovų steigiamasis suvažiavimas³². Straipsnyje raginama pradėti organizacinį darbą tuojau pat, susitarus siūlyti suvažiavimo vietą ir laiką. Minėtas

³² Ten pat.

straipsnis, matyt, padarė poveikį, nes 1940 m. kovo 28 d. K. Karpus laiške buvusiam *Vienybės* redaktoriui Vytautui Širvydui užsiminė, kad yra sumanymas rudenį šaukti tautinės srovės seimą, nes tautininkai, anot jo, yra visiškai užmiršę savo srovės organizavimo klausimą³³.

Tautininkus telktis skatino ir JAV lietuvių katalikų parodyta iniciatyva suburti visas JAV lietuvių patriotines sroves į vieną politinę organizaciją – *Lietuvai gelbėti tarybą* (toliau – LGT). Į kvietimą tautininkams dalyvauti Pitsburge vykšančiame pasitarime su katalikų atstovais K. Karpus atsakė, kad tuo klausimu susisieks su *JAV lietuvių tautinės tarybos* valdyba ir *Amerikos Rytų lietuvių tautininkų* komitetu. Jis buvo įsitikinęs, kad pasitarime dalyvaus Petras Pivaronas, *Sandaros* prezidentas, gyvenantis Pitsburge, ir spėjo, kad sandariečiai įgalios dalyvauti daugiau žmonių. Sandariečiai viešai pritarė visos išėivijos sutelkimui, sutartinam veikimui, vadovaujamam iš vieno centro. Iš K. Karpiaus korespondencijos matyti, kad jo, kaip ir dalies tautininkų, santykiai su sandariečiais buvo gana šalti. Jis ypač nepasitikėjo M. Vaidyla ir su juo dažnai konfliktavo. Taip jų santykius paveikė skirtingas 1926 m. perversmo Lietuvoje vertinimas. Tačiau ir tarp pačių tautininkų (Rytų ir Vakarų valstijų) veiksmai nebuvo iki galo suderinti. Būtinai reikėjo suvienyti savo politinę veiklą³⁴. O tai buvo galima padaryti sušaukus tautininkų visuotinį suvažiavimą – seimą.

1.2. Vidurio srovės seimas Filadelfijoje ir tarpusavio santykiai

Seimas buvo numatytas sušaukti 1940 m. rugsėjo 1–2 dienomis Filadelfijoje. Seimo tikslas: a) apsvarstyti ir suderinti *vidurio srovės* pastangas rusų užgrobtai Lietuvai gelbėti ir b) įsteigti vieną visoje Amerikoje veikiančią tautinę organizaciją, kuri atstovautų tautinei srovei³⁵. Jau prieš seimo sušaukimą buvo žinoma, kad sandariečiai yra priešiški seimui ir nesiruošė dalyvauti. Jie įrodinėjo, jog nereikalingos jokios kitos tautinės centrinės organizacijos, nes viską atliks ir atstovaus *Sandara*, į kurią visi privalo stoti. Be to, ir kai kurie Bruklino tautininkų veikėjai seimo nenorėjo, nes laikėsi

³³ ALKA, Vytauto Širvydo archyvas-fondas, dėžė nr. 13, byla 10 (K. Karpiaus laišakai V. Širvydui 1937–1945), I. n.

³⁴ Plačiau žr.: Skirius, Juozas. JAV lietuvių ideologinių srovių suartėjimas 1940 06 15–10 15: *Lietuvai gelbėti tarybos* įkūrimas. *Istorija*. 2012, t. 87, nr. 3, p. 25–38.

³⁵ *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. Jonas Puzinas ir Jonas Pranas Palukaitis. Chicago: ALTS leidinys, 1979, p. 272.



JAV lietuvių žiniasklaidininkas
Vytautas Širvydas.

(*Susivienijimo Lietuvių Amerikoje Auksinis Jubiliejus. Albumas 1886–1936*. New York, N.Y.: Išleido Susivienijimas Lietuvių Amerikoje, 1936, p. 91)

nuomonės, kad visi tautininkai privalo paklusti jų sprendimams. K. Karpiaus laiške V. Širvydui aiškino, kad *Sandara* savo narių skaičiumi nėra didesnė už kurią nors žymesnę tautinę organizaciją išeivijoje ir neturi teisės monopolizuoti tautinio judėjimo, kaip ir JAV Rytų tautininkai. Kaip paaiškėja, ir pats K. Karpiaus seime tikėjosi įkurti tautininkų fondą, į kurį, dirbant kartu su kitomis srovėmis³⁶, būtų renkami pinigai Lietuvai išlaisvinti. Kai kurie sandariečiai Pitsburge taip pat nutarė atgaivinti pačių kontroliuojamą Lietuvos nepriklausomybės fondą, kuris savo veiklą nutraukė po Pirmojo pasaulinio karo³⁷. Tai kėlė nerimą tautininkų centro ir dešiniojo sparno veikėjams. Informaciją apie tautininkų tarpusavio santykius ir jų telkimąsi atidžiai sekė katalikai. Jie buvo suinteresuoti (šiuo atveju politiniais išskaičiavimais) tautinės srovės vieningumu ir rimtesniu darbu LGT'oje. Tačiau perspektyva nebuvo džiuginanti. Prieš pat tautininkų seimo susirinkimą savaitraščio *Amerika* redaktorius Juozas Laučka iš Bruklino informavo vieną iš JAV lietuvių katalikų vadovų Leonardą Šimutį, jog „su tautininkais bus bėda“, nes vietos tautininkai siekia sudaryti ir save pozicionuoti kaip visai atskirą grupę nuo sandariečių³⁸. JAV Rytų valstijų tautininkų veikėjų centro pirmininkas Juozas Sagys, vienas iš seimo organizatorių, rugpjūčio 4 d. laiške V. Širvydui paminėjo, kad sandariečiai atsisakė kooperuotis su tautininkais, o laikraščio *Vienybė* šalininkai laikosi „griaunančios taktikos“, ir pabrėžė, kad seime bus sudaryta tautininkų partija, kuri rūpinsis vien tautos reikalais³⁹.

³⁶ 1940 08 09 K. Karpiaus laiškas iš Klivlando V. Širvydui į Niujorką. *ALKA*, Vytauto Širvydo archyvas-fondas, dėžė nr. 13, byla 10 (K. Karpiaus laiškas V. Širvydui 1937–1945), I. n.

³⁷ Atgaivintas Lietuvos Nepriklausomybės Fondas. *Sandara*. 1940, rugpjūčio 16, nr. 32, p. 2.

³⁸ 1940 08 31 J. Laučkos laiškas L. Šimučiui į Čikagą. *ALKA*, f. ALRKF, spinta nr. 40, b. 47 (L. Šimučio korespondencija 1939–1940 m.), I. n.

³⁹ *Ten pat*, dėžė nr. 13, b. 9 (J. Sagio-Sagevičiaus laiškas V. Širvydui 1934–1945 m.), I. n.



Kazys S. Karpisius.

(BALFAS. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo
25 metų darbo apžvalga. Brooklyn, N.Y.:
Išleido BALFas, 1970, p. 34)

Į seimo susirinkimą Filadelfijoje atvyko 95 atstovai, tarp jų ir *Sandaros* atstovai, kurie nežadėjo dalyvauti. Brukliniečiai, kuriuos palaikė trečdalis delegatų, įkūrė *Lietuvių Amerikoje tautininkų sąjungą* (toliau – LATS). Jos pirmininku tapo dr. Bladas Vencius, pavaduotojais – K. Karpisius, Vitalis Bukšnaitis ir Šimas Gudas. Prie sąjungos jie įkūrė ir atskirą fondą – *Lietuvių tautos fondą*, jo pirmininku tapo Juozas Ginkus. Kaip atsaką į tai, likusi seimo dalis naujai įsteigė bendrą fondą, pavadintą *Lietuvos nepriklausomybės fondu*. Jo pirmininku tapo Vincas (William) F. Laukaitis, pavaduotojais – V. A. Kerševičius, Jonas Valaitis ir V. Bukšnaitis, sekretorius – K. Karpisius. Šiame fonde buvo 86 doleriai. Taip pat seimas bendrai veiklai su katalikais, veikiant LGT'oje, patvirtino M. Vaidylą, P. Pivaroną ir K. Karpį. *Liberalus* savaitraštis *Tėvynė* (organizacijos SLA laikraštis) parašė, jog seime visos srovės – tautininkai konservatoriai, tautininkai liberalai, sandariečiai ir kiti – nutarė veikti bendrai ir pasižadėjo vieni kitiems talkinti⁴⁰. Tačiau, kaip rodo K. Karpiaus ir J. Sagio susirašinėjimas su V. Širvydu, vienybės tarp tautininkų nepavyko pasiekti. Iš esmės susiskaldymą gilino sukurti skirtingi fondai bei įkurtos naujos LATS siekis patraukti į save visas tautines sroves. Ir toliau išliko nedidelių grupių vadų ambicijos. Visa tai K. Karpisius įvardino kaip Filadelfijos „seimo suardymą“⁴¹, t. y. nepavykusį bandymą susivienyti ir suvienyti minėtus fondus. JAV rytinių valstijų tautininkų atstovas J. Sagys dėl visų nesėkmių apkaltino sandariečius, kurie siūlymams ir sprendimams „visą laiką priešinosi“⁴². Vėliau patys tautininkai savo pačių parašytoje isto-

⁴⁰ Skirius, Juozas; Račkauskas, Jonas. *Ametrikos lietuvių tarybos kūrimosi 1939–1941 metais atspindžiai dokumentuose ir spaudoje*. Chicago: LTSC, 1998, p. 116–117.

⁴¹ 1940 12 22 ir 1941 01 25 K. Karpiaus iš Klivlando laišakai V. Širvydui į Niujorką. *ALKA*, Vytauto Širvydo archyvas-fondas, dėžė nr. 13, byla 10 (K. Karpiaus laišakai V. Širvydui 1937–1945), l. n.

⁴² 1940 09 21 J. Sagio laiškas V. Širvydui. *Ten pat*, b. 9, (J. Sagio-Sagevičiaus laišakai V. Širvydui 1934–1945 m.), l. n.

rijoje aiškino, kad LATS steigėjų grupę sudarė nevienodų pažiūrų žmonės. Grupėje buvo 60 % tautininkų, 30 % sandariečių, o likusieji 10 % nebuvo nei tautininkai, nei sandariečiai, tik pritarią vidurio srovei. Taigi, nors LATS įsteigimas buvo dokumentuotas faktas, kad tarp JAV lietuvių yra ir ketvirta ideologinė grupė, tačiau mišri jos steigėjų sudėtis negalėjo jai pranašauti nei darnios veiklos, nei didelių laimėjimų. Tai, anot jų, buvo matyti ir pačiame seime⁴³. Tačiau svarbu tai, jog visos tautininkų grupės iš esmės linko į vienybę ir pritarė JAV lietuvių bendradarbiavimui ginant Lietuvą.

Tautininkų akivaizdus susiskaldymas kenkė ir LGT bendram darbui, nes partneriai Taryboje dažnai prikišdavo tautinės srovės neorganizuotumą. Tai žinojo ir patys tautininkai. Taigi JAV lietuviams tautininkams iškilo sunkiai įgyvendinamas (tai rodė ir ankstesnė jų veikla), bet neišvengiamas tikslas – suvienyti savo jėgas. Bet kaip tą padaryti? K. Karpus matė tik vieną išeitį: „tautinės akcijos išjudinimui, lietuvių dvasios sustiprinimui, būtų labai naudinga, jeigu atvažiuotų į Ameriką prezidentas Smetona“⁴⁴. Kartu jis neslėpė, kad JAV lietuvių socialistai tam aiškiai nepritarė. Tačiau kitas veikėjas M. Vaidyla matė kitas tautinės srovės suirimo ir suvienijimo priežastis. Jo įsitikinimu, tie, kurie siekė suvienijimo, „visą laiką tik dejavo ir vienas kitą kritikavo (...), ne idėjiniai ir ne principiniai klausimai trukdė tautinės srovės susicementavimui, bet grynai asmeniškumai ir nemokėjimas orientuotis susirinkimuose“⁴⁵. Tuo jis lyg ir įsipareigojo dėti pastangas tautinę srovę suvienyti ir atsiriboti nuo asmeniškumų.

Lietuvos pasiuntinys P. Žadeikis matė paprastą šios problemos sprendimą – visos grupės turi sudaryti bendrą ir autoritetingą valdybą, į kurią kiekviena grupė atsiųs po penkis savo veikėjus. Tuomet iš 15 valdybos narių reikia išrinkti Vykdomąjį komitetą ir sudaryti komisijas⁴⁶. Nors tam pritarė ir K. Karpus, ir M. Vaidyla, bet, deja, artimiausiu metu iš to nieko neišėjo. 1940 m. lapkričio 17 d. Čikagoje įvyko sandariečių sukviesta tautininkų konferencija, kurioje dalyvavo apie 30 žmonių iš Čikagos ir apylinkių. Daugumą sudarė sandariečiai. Iš toliau atvykusių dalyvavo K. Kasputis, Martynas Kasparaitis ir K. Karpus. Konferencijoje nemažai buvo kalbėta apie *vidurio srovės* konsolidaciją, bet nieko konkretaus nebuvo pasiekta. Nutarta

⁴³ *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. Jonas Puzinas ir Jonas Pranas Palukaitis. Chicago: ALTS leidinys, 1979, p. 274.

⁴⁴ 1940 11 02 K. Karpiaus iš Klivlando laiškas P. Žadeikiui į Vašingtoną. *LCVA*, f. 656, ap. 4, b. 293, l. 155.

⁴⁵ 1940 11 11 M. Vaidylos iš Čikagos laiškas P. Žadeikiui į Vašingtoną. *Ten pat*, ap. 2, b. 752, l. 32–32a.

⁴⁶ 1940 11 12 P. Žadeikio iš Vašingtono rašto (ne spaudai) nr. 1610 K. Karpiui į Klivlandą. *Ten pat*, ap. 4, b. 293, l. 164.

Čikagoje įkurti *Lietuvos nepriklausomybės fondą* (pirmininkas dr. Antanas Zimontas). Susirinkusieji į fondą sudėjo 60 dolerių⁴⁷. Tiesa, tokiu pavadinimu fondas, vadovaujamas V. F. Laukaičio, jau buvo įkurtas tautininkų konferencijoje Filadelfijoje. Bet į jo Valdybą nebuvo įtrauktas nė vienas iš Čikagos ar vakarinių valstijų veikėjų. Taigi atsirado dar vienas, dubliuojantis kitą, fondas. Konsulas Petras Daužvardis nieko nelaukdamas kreipėsi į V. F. Laukaitį, prašydamas talkos abu fondus sujungti į vieną, papildant Valdybą vakarinių valstijų veikėjais, ir įsteigiant skyrius įvairiose lietuvių kolonijose⁴⁸. Atsakymo tarp archyvinių dokumentų nepavyko rasti.

Tautinės srovės fondų gausumas, jų jau buvo net trys, tapo ne tik tautininkų konsolidacijos kliūtimi, bet ir Lietuvos atstovų galvos skausmu, kalbant apie JAV lietuvių vienybę ir pabėgėlių šelpimą. Tautininkai ieškojo šalininkų, kurie galėtų skubiai padėti tuos tuščius fondus sujungti į vieną, bet veiklų ir perspektyvų fondą. Gruodžio 5 d. pats P. Žadeikis laiškais kreipėsi į fondų pirmininkus: V. Laukaitį, J. Ginką ir A. Zimontą. Pabrėždamas, kad „visuomenė tos fondomanijos nesupras ir turbūt mažai fondus terems“, siūlė, siekiant išvengti nereikalingo jėgų išbarstymo, trijų fondų įgaliotiems asmenims iki Kalėdų susirinkti į vieną vietą (Vašingtone, Pitsburge ar Baltimorėje) ir sudaryti bendro fondo Valdybą iš 15 asmenų, atstovaujančių *vidurio srovės* kairei, centrui ir dešinei pusėms. Anot pasiuntinio, nuo tautinės srovės stiprumo priklauso ir LGT įtaka išeivijai⁴⁹. Siūlymas buvo pakankamai racionalus, vienybei iš esmės visi pritarė, bet, niekas išskyrus K. Karpių, nesiėmė atsakomybės to įgyvendinti. Jis gruodžio 15 d. kreipėsi į fondų valdybas, aiškindamas, kodėl reikalinga bendra visų fondų veikla: kadangi tautininkai, kaip ir katalikai, organizavo savo kalbėtojų kampanijas po JAV lietuvių kolonijas, K. Karpius atkreipė dėmesį, kad spaudoje ir susirinkimuose yra vykdomos akcijos prieš jų kalbėtojus Jadvygą Tūbelienę, pulkininką Aloyzą Valušį ir planuojamos prieš prezidentą A. Smetoną, kai jis atvyks. Tai, anot jo, vykdo opozicija (turima omenyje ne tik komunistai, bet ir socialistai ir net katalikai). Todėl reikalinga tautininkų bendra veikla ir palaipsninis fondų sujungimas, kad „žymių mūsų svečių iš Lietuvos maršrutai pavyktų ir kad mūsų svečiams nebūtų

⁴⁷ Pirm. M. Vaidyla rašt. M. Kasparaitis. Darbas jau pradėtas Vakarų valstijose. *Sandara*. 1940, lapkričio 29, nr. 46, p. 3.

⁴⁸ 1940 11 20 P. Daužvardžio iš Čikagos laiško nr. 5549 W. F. Laukaičiui į Baltimorę nuorašas (kopija P. Žadeikiui). LCVA, f. 656, ap. 2, b. 755, l. 8.

⁴⁹ Skirius, Juozas. JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaraivimai 1940 10 15–1941 05 15: nuo *Lietuvai gelbėti tarybos* iki *Amerikos lietuvių* tarybos. *Istorija*. 2013, t. 91, nr. 3, p. 58.

užmuštas ūpas⁵⁰. K. Karpius su savo šalininkais tautinės srovės veikėjams pareiškė, kad jei jie nesugebės susitarti, tai jis viešai kreipsis į visuomenę ragindamas aukojamas lėšas siųsti ne fondams, o Lietuvos atstovybėms. Klivlandiečiai tai savo pavyzdžiu jau parodė – pasiuntė Lietuvos pasiuntinybei surinktus 15 dolerių lietuvių pabėgėlių reikalams⁵¹. Bet rimtų poslinkių nelabai galima buvo tikėtis, kadangi net tokie tautininkų veikėjai, kaip žymus verslininkas Juozas Bačiūnas (Bachunas), nematė nieko blogo, kad yra keletas fondų. Spauldoje jis rašė, jog visai nesvarbu, kad jie įsteigti lietuvių pastangomis tam pačiam tikslui – Lietuvai gelbėti ir jos nepriklausomybei atstatyti. Jis naiviai ragino išeiviją dabartiniu momentu vengti nereikalingų vaidų, kam nors primenant praeities klaidas ir ryšius su buvusiu režimu Lietuvoje⁵². Be to, tenka suabejoti, jog jis nematė, kad ir patys tautinių fondų vadovai nesugeba tarpusavyje susitarti. Taigi, įdomu pažiūrėti, kaip sekėsi tautinei srovei rinkti aukas. Remiantis *Lietuvių tautos fondo* ataskaita nr. 4, iki 1941 m. balandžio 9 d. buvo surinkta 528 doleriai ir 64 centai. Iš tos sumos Lietuvos pabėgėliams Vokietijoje pasiuntė 200 dolerių⁵³. Tai ir visas JAV lietuvių tautininkų indėlis remiant lietuvių pabėgėlius Europoje. Apie *Lietuvos nepriklausomybės fondų* Čikagoje ir Baltimorėje surinktus pinigus nieko negalima pasakyti, nes duomenų rasti nepavyko. Tiesa, 1941 m. kovo 27 d. P. Žadeikis, rašydamas tautininkams, retoriškai klausė: „Sutvėrėte L. N. Fondus, bet kodėl jie tušti?“⁵⁴. Todėl nieko nuostabaus, jog, pavyzdžiui, katalikai į savo partnerius Taryboje kritiškai žiūrėjo ne tik kaip į neturinčius pinigų bendrai platesnei veiklai, bet ir kaip į nesugebančius susitelkti savo viduje.

1.3. Tautininkų pasitraukimas iš *Lietuvai gelbėti tarybos*

Vienas skaudžiausių smūgių tautinei srovei buvo suduotas tada, kai LGT partneriai (socialistai ir dalis katalikų), atvykus Antanui Smetonai į JAV, nepripažino jo kaip Lietuvos prezidento ir ignoravo jo sutikimus JAV lietuvių kolonijose. Iš pradžių visos tautinės grupės, net ir sandariečiai,

⁵⁰ 1940 12 15 K. Karpiaus iš Klivlando laiško JAV lietuvių fondams, P. Žadeikiui ir J. Tūbelienei nuorašas. *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 755, l. 23.

⁵¹ Clevelando Lietuvių Tautinių Veikėjų Pareiškimas Amerikos Lietuvių Tautinės Srovės Fondams (nuorašas). *Ten pat*, l. 38; 1941 01 07 P. Žadeikio iš Vašingtono laiško nr. 9 K. Karpiui į Klivlandą nuorašas. *Ten pat*, b. 752, l. 46.

⁵² Bačiūnas, J. Atgal žiūrėdami toliau nenueisime. *Sandara*. 1940, gruodžio 20, nr. 49, p. 1.

⁵³ Lietuvių Tautos Fondo apyskaita Nr. 4. Bal. 19, 1941. *Dirva*. 1941, gegužės 9, nr. 20, p. 7.

⁵⁴ *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 752, l. 55.



Komitetas Lietuvos Prezidentui priimti, 1941 m. Sėdi: A. S. Trečiokas, J. B. Laučka, B. Vencius, prez. A. Smetona, S. Smetonienė, K. Jurgėla; stovi: J. Valukas, J. Valaitis, P. Jurgėla, J. Sagys-Sagevičius, D. Klinga, M. Strumskienė-Jokūbaitienė, D. J. Averka, Pr. Lapienė, J. P. Ginkus, J. Baltus, Urbelienė, V. Tysliavienė, J. Tysliava, M. J. Vinikas.

(*Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Red. Jonas Puzinas ir Jonas P. Palukaitis. Chicago: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1979, p. 276)

A. Smetonos palaikymo klausimu sutarė⁵⁵. Prieštaravimai sustiprėjo, kai kovo 8 d. LGT nariai L. Šimutis, P. Grigaitis ir M. Vaidyla, dalyvaujant konsului P. Daužvardžiui, savo pasitarime nutarė į A. Smetonos pasitikimą ir priėmimą Tarybos neįtraukti⁵⁶. JAV lietuvių socialistų spauda, reaguodama į tai, pareiškė, jog Tarybos nariai vienbalsiai nutarė: A. Smetoną priimti kaip privatų asmenį, o ne kaip Lietuvos prezidentą; jį ignoruoti Lietuvos laisvinimo darbe; įspėti JAV lietuvius tautininkus, kad jie nebandytų krautis iš A. Smetonos sau politinio kapitalo ir, jei A. Smetona „sėdės ramiai ir į politiką nesikiš, tai viešai jo nekludyti“. O jei ne, tai Taryba (buvo pagrasinta) bus priversta prieš tautininkus ir A. Smetoną protestuoti⁵⁷. Tai jau buvo aiškus ultimatumas. Po dviejų dienų sandariečiai, nepritardami tokiam radikaliai požiūriui, paneigė paskleistą informaciją kaip sufabrikuotą. Patikslino, kad

⁵⁵ Merkelis, Aleksandras. *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New York: ALTS leidinys, 1964, p. 660–668; Skirius, Juozas. *Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išeivijos pozicija. Lietuvos istorijos metraštis, 2010*. Vilnius, 2011, t. 2, p. 77–91; Eidintas, Alfonsas. *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius, 2013, p. 455–459.

⁵⁶ Leonardo Šimučio dienoraštis – 1941 m. kovo 8 d. *LTSC / PLA*. Leonardo Šimučio fondas, dėžė 1 (Dienoraščiai), Knyga – 1941 m. dienoraštis, I n.

⁵⁷ Nutarė ignoruoti Smetoną. *Keleivis*, 1941, kovo 19, nr. 12, p. 2.

LGT trys nariai tarėsi, ar nebūtų galima suvienodinti trijų skirtingų srovių nusistatymo A. Smetonos atžvilgiu ir sutarti, jog kiekviena srovė tuo klausimu savo pažiūras sumažina iki minimumo, jeigu kiltų ginčai. Kartu buvo pažymėta, jog nesant LGT narių kvorumo, tokie pasitarimai yra privataus pobūdžio⁵⁸. Sandariečiai bando laviruoti, nenorėdami apsunkinti savo santykių su tautininkais. O štai *Dirvos* redaktorius pasipiktinęs puolė kritikuoti P. Grigaitį bei Stasį Michelsoną ir pabrėžė, kad A. Smetonos nepripažindami Lietuvos prezidentu „jau stoja kartu su komunistais ir kalba taip, kaip Maskva nori (...) ir tokio žiauraus teigimo nedarė iki šiol Maskva ir jos pakalikai – Lietuvos priešai“⁵⁹. Tarp JAV lietuvių katalikų požiūris į A. Smetoną taip pat nebuvo palankus tautinei srovei. Savaitraščio *Amerika* redaktorius J. Laučka politiniais sumetimais laikėsi daugiau palankesnės nei neutralios pozicijos; dienraštyje *Draugas* pasirodydavo kritiškesnių straipsnių, o Bostono laikraštyje *Darbininkas* kunigas Juozas Končius išsakė daugybę kaltinimų A. Smetonai dėl jo valdymo Lietuvoje⁶⁰. Tai nieko gero nežadėjo bendrame srovių fronte. Į patriotinių jėgų susiskaldymą viltis dėjo ir JAV lietuvių komunistinis sparnas, kuris atidžiai sekė vykstančius prieštaravimus tarp skirtingų srovių veikėjų.

⁵⁸ Tokio dalyko ALT nenutarė. *Sandara*. 1941, kovo 21, nr. 13, p. 2.

⁵⁹ Ar Prezidentas Smetona atsistatydino? *Dirva*. 1941, balandžio 4, nr. 14, p. 2.

⁶⁰ Pas klerikalus. *Vilnis*, 1941, balandžio 1, nr. 77, p. 2.

2.

LIETUVAI VADUOTI SĄJUNGOS ĮKŪRIMAS 1941 M.

2.1. JAV lietuvių tautinės srovės suvažiavimo 1941 m. vasarą priežastys

Visos srovės, kurios įėjo į LGT, raginant Lietuvos pasiuntiniui P. Žadeikiui, buvo sutarusios surinkti po 10 000 dolerių aukų Lietuvos pabėgėliams ir tremtiniams šelpti. Sėkmingiausiai šį darbą sekėsi atlikti katalikams. Tačiau ne kartą buvo atkreiptas dėmesys, kad katalikai nerodo noro prisidėti prie lietuvių kolonijose įvairių lietuvių draugijų kuriamų bendrų organizacijų ir kad savo fondui katalikai pritaikė LGT pavadinimą – *Lietuvai gelbėti fondas*. Šis fondas klaidino išeivių visuomenę, manančią, jog aukoja Tarybai, nors aukėjo katalikams. Tokia padėtis piktino tautininkų ir socialistų veikėjus, kuriems katalikai vis prikišdavo jų neveiklumą ir nesugebėjimą surinkti reikiamo skaičiaus aukų⁶¹. Tautininkai, kurių atstovas K. Karpius buvo LGT sekretorius ir gerai žinojo šios organizacijos padėtį bei užkuliusius, įtardami katalikus turint norą visiškai perimti ne tik LGT, bet ir steigiamo LGT Informacijos biuro vadovavimą, nutarė savo finansų dalies skyrimą Tarybai atidėti ir pinigus pervesti tik po JAV lietuvių tautininkų numatyto 1941 m. suvažiavimo. Tautininkai nenorėjo finansuoti, t. y. prisidėti savo pinigais, prie katalikų vadovaujamų organizacijų veiklos⁶².

⁶¹ Skirius, Juozas. JAV lietuvių srovių telkimosi sunkumai ir prieštaraivimai 1940 10 15–1941 05 15: nuo *Lietuvai gelbėti tarybos* iki *Amerikos lietuvių tarybos*. *Istorija*. 2013, t. 91, nr. 3, p. 57.

⁶² 1941 02 04 K. Karpius iš Klivlando laiškas P. Žadeikiui į Vašingtoną. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 752, l. 49.



JUOZAS SKIRIUS – Vytauto Didžiojo universiteto profesorius, VDU Lietuvių išeivijos instituto vyr. mokslo darbuotojas ir Tarybos pirmininkas. Stažavosi ir dalyvavo mokslinėse komandiruotėse: Švedijos tarptautinių santykių institute Stokholme, Nacionaliniame archyve Vašingtone, Lituanistikos tyrimo ir studijų centre Čikagoje, Vroclavo universitete Lenkijoje, Didžiojoje Britanijoje, Rusijoje ir Izraelyje. Tyrinėja XX a. JAV lietuvių politinę ir ekonominę veiklą bei 1918–1940 m. Lietuvos užsienio politiką ir tarptautinius santykius.

Keliolikos mokslo ir mokslo populiarinimo knygų autorius: *Lietuvos užatlantės diplomatija 1918–1929 metais: santykių su JAV politiniai ir ekonominiai aspektai* (Vilnius, 1995), *U.S. Government Policy Toward Lithuania 1920–1922: Recognition of Lithuanian Independence* (Chicago, 2000), *Amerikos Lietuvių Tarybos veikla 1945–1948 m.: išeivijos pastangos dėl „Displaced Persons Act“ priėmimo* (Chicago, 2001), *Lietuvos valdžios ryšiai su JAV lietuviais 1926–1940 metais: suartėjimo kelių paieškos* (Vilnius, 2016), *JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais* (Vilnius, 2018); bendraautoris: *Amerikos Lietuvių Tarybos kūrimosi 1939–1940 m. atspindžiai dokumentuose ir spaudoje* (Chicago, 1998), *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940* (Kaunas, 1999). Parašė monografijas apie diplomatus: *Lietuvių visuomenininkas ir diplomatas Bronius Kazys Balutis (1880–1967): Tėvynei paaukotas gyvenimas* (Vilnius, 2001), *Gyvenimas Amerikoje tarnaujant Lietuvai: JAV lietuvių veikėjas ir diplomatas Julius J. Bielskis (1891–1976)* (Chicago, 2004; Vilnius, 2008); *Garbės generalinis konsulas Vytautas Čekanauskas: Atstovavimas Lietuvai JAV Vakarų pakrantėje* (Vilnius, 2021); studiją skirtą generaliniam konsului Niujorke ir ambasadoriui Jungtinėse Tautose Anicetui Simučiiui, straipsnius apie generalinį konsulą Vytautą Stašinską, konsulą Čikagoje Povilą Žadeikį, garbės konsulą Bostone Antaną Osvaldą Šalną.

Paskutiniu metu tyrinėja JAV lietuvių ideologinių srovių veiklą Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpiu. Paskelbta per 500 mokslinių ir publicistinių straipsnių.

